

A decorative frame made of thin black lines. At the top, a ribbon is tied in a bow. The frame has ornate, swirling flourishes at the corners and along the sides. The text is centered within the frame.

**До 160-річчя
з дня народження
Миколи Аркаса**

Тетяна Березовська (м. Миколаїв)

МИКОЛА АРКАС У ВИМІРІ МІЖ ПРОФЕСІОНАЛІЗМОМ ТА ПАТРІОТИЗМОМ

У статті розглянуто проблему співвідношення у творчому спадку М.М. Аркаса, композитора, історика, громадського діяча, професійних і патріотичних засад. Проаналізовано життєдіяльність М.М. Аркаса та виявлені основні чинники, що вплинули на формування його світоглядних уявлень і врешті сприяли становленню у представника грецького роду українського менталітету.

Ключові слова: композитор, історик, опера, професіоналізм, патріотизм, світогляд, родинні стосунки, приватне життя, громадська діяльність.

Вже декілька десятиліть постать Миколи Миколайовича Аркаса (1853-1909) знаходиться у центрі уваги українських дослідників. Вивчається його життєдіяльність, творчий доробок, місце у хвилеподібних процесах українського відродження. Проте залишається відкритим питання про професійні навички М.М. Аркаса. Адже в історію він увійшов як автор опери «Катерина» – першої опери на сюжет Т.Г. Шевченка, книги «Історія України-Русі» – першого популярного ілюстрованого видання з історії України. Крім того він заснував першу на Півдні України початкову школу з українською мовою навчання та став фундатором Миколаївського товариства «Просвіта».

Лише один перелік діяльності М.М. Аркаса, з одного боку, викликає подив своїм різноманіттям і розпорошеністю інтересів, з другого – генерацією саме культового продукту. М.М. Аркас першим в Україні репрезентував твори загальнонаціонального й історичного значення. Та чи мала змогу особистість без фахової освіти та певних навичок долучитися до таких масштабних проєктів. І що саме переважає у них – глибокий професіоналізм чи широкий патріотизм?

Звернемося до історичної постаті М.М. Аркаса і розглянемо її у громадському та приватному житті, зробивши спробу прояснити поставлене запитання.

Аркаси прибули до Миколаєва у 1794 р. з Греції, рятуючись від турецького геноциду. Покинули місто у 1919 р., рятуючись від більшовицьких утисків. 125 років вони проживали у Миколаєві і залишили достатньо великий родинний архів. В основному він зосереджений у Миколаївському обласному краєзнавчому музеї та Державному архіві Миколаївської області. Частка родинного архіву потрапила до Київського державного музею театрального, музичного та кіномистецтва України. Листи до видатних діячів української культури зберігаються в Інституті рукопису національної бібліотеки України імені В. Вернадського. Матеріали, зібрані Л.С. Кауфманом, автором першої монографії про М.М. Аркаса, опинилися у Центральному державному музеї-архіві літератури і мистецтва України.

Постать М.М. Аркаса достатньо повно висвітлена у літературі. Перш за все, це вже згадана книга Л.С. Кауфмана [1], дослідження В.Г. Сарбея, в яких вперше Аркас розглядався не лише як композитор, але й як історик [2]. Поглибив і розширив проблему дослідження творчого спадку історика В.І. Ульяновський [3]. Автором другої монографії, присвяченої життєдіяльності М.М. Аркаса став В.П. Шкварець [4]. Розкрила творчу аркасівську лабораторію при роботі над книгою «Історія України-Русі» І. Старовойтенко [5]. Було захищено три дисертації з історії, політології та педагогіки, що розглядали різні аспекти діяльності М.М. Аркаса [6].

Отже, аркасівська тема широка, невичерпна, і ще багато дослідників будуть звертатися до неї. Ми ж, приступаючи до висвітлення творчої діяльності М.М. Аркаса, з'ясуємо до якої родини він належав і як формувалися його світоглядні уявлення, бо парадокси у життєдіяльності цієї непересічної особистості починаються вже з самого її походження. Адже Аркас знаний як видатний діяч українського відродження, за походженням був греком і належав до славнозвісного грецького роду Аркасів. У чому ж справа, які трансформації відбулися у свідомості юнака, що перетворили його на палкого патріота України?

Відповідь начебто лежить на поверхні: мати М.М. Аркаса була донькою полтавського козацького полковника і виховувала сина в українському дусі, співала українських пісень, бавила рідною мовою тощо. І знов виникає питання: а чому саме Микола схопив материнське українство, а його брати Костянтин і Володимир цим якось не перейнялися? Спробуємо відповісти на це питання, не занурюючись в емпірію духу, а базуючись на родинному листуванні, з якого витікає, що стосунки між Миколою та його батьком були дуже непростими. Син намагався все робити поперек його волі.

Микола Андрійович Аркас (1818-1881), адмірал, генерал-ад'ютант імператора Олександра II, головний командир Чорноморського флоту і портів був надзвичайною особистістю. Син нікому невідомого грека-емігранта, він пройшов шлях від юнги до адмірала завдяки власним особистісним якостям, енергійності, рішучості, організаторським здібностям, відповідальності. Цілісна натура адмірала не в змозі була сприйняти юнацькі пошуки і рефлексії сина. Всі Аркаси за традицією служили на флоті. Як не любив Захарій, старший брат М.А. Аркаса історію й археологію, скільки б не друкував наукових праць, але все одно вийшов у відставку у чині контр-адмірала [7]. Що вже казати про решту Аркасів. Всі вони були гідними офіцерами Чорноморського флоту. Навіть М.М. Аркас на початку ХХ ст. примусив своїх синів проти їхньої волі до навчання у Морському кадетському корпусі.

Але сам М.М. Аркас пішов проти родинної традиції, бо з самого дитинства протистояв батьківській волі. Два сильних характери зіштовхувалися у взаємних звинуваченнях. Щоб подратувати батька Микола вдавався до відвер-

Обложка рукописи
Н. Аркаса «История
Украины-Руси»

Краківське видання
книги М. Аркаса
«История Украины-
Руси. 1912

того епатажу, носив селянський одяг, товаришував винятково з селянськими хлопцями. На третьому курсі університету взагалі вирішив одружитися з селянською дівчиною Яриною. Не важко зрозуміти, що з цього нічого не вийшло і дівчина вже через рік зайняла почесне третє місце у донжуанському списку студента Аркаса.

Мати М.М. Аркаса Софія Петрівна намагалася пригасити сімейний конфлікт. Доводила синові, що ніколи б не могла покохати чоловіка без честі, що називати батька царським сатрапом негідно дворянського нащадка. Але все було марно. Син продовжував приголомшувати батьків перспективами на майбутнє у вигляді сільського чабана чи актора театральної трупи свого кума М.Л. Кропивницького [8].

Як би там не було, але М.А. Аркас пішов назустріч сину і дозволив навчатися у новоствореному Новоросійському університеті в Одесі. Микола закінчив природознавче відділення фізико-математичного факультету. Судячи з приватного щоденника за 1875 р., навчанням юнак не переймався. Про випускні іспити згадав у травні і почав «зубрити як скажений». Проте зі сторінок щоденника дихає коханням, лірикою та літературними спробами.

Потужний народний стрижень допомагав молодому Аркасові миттєво відчувати фальш і порожнечу псевдо інтелігентських сентенцій одеських аристократичних гуртків. Поступово коло його студентського спілкування повужчало. У ньому лишилися лише Старови та Кропивницькі. З іншими виникали непорозуміння: «Полаявся з Диком за Україну», – писав майбутній автор «Історії України-Руси» [9].

У студентські роки особливо яскраво виявилась ще одна риса Аркаса, яка у майбутньому принесла йому славу мецената. Це ні з чим незрівняна турбота про інших. Сам дуже невибагливий, він всі отримані з дому гроші роздавав тим, хто просив у нього допомоги. Матеріальні прояви побуту його зовсім не займають. Чай з хлібом – це його звичайний обід. Відсутність грошей не пригнічувала юнака: *«Витяг гаманець, а останні 20 копійок випали і кудись закотилися. Довелося йти пішки»* [9].

Адмірал, до якого доходили чутки про митарства сина, вчинив круто: він особисто сплатив весь пансіон сина у готелі, висилаючи лише крихту грошей на дрібні кишенькові витрати. Микола був у розпачі, адже це заважало йому допомагати злиденним. Щоб не дати синові здійснювати його прожекти щодо божественного майбутнього, батько після закінчення університету все ж таки призначив його на морську службу. М.М. Аркас обіймав посаду ад'ютанта головного командира Чорноморського флоту і портів, а головним командиром був його батько.

Служба М.М. Аркаса на флоті припала на російсько-турецьку війну 1877-1878 рр. Йому доводилося виконувати відповідальні доручення у зоні військових дій, за що він отримав урядові нагороди. Після смерті батька у 1881 р. пройшло ще 17 років перш ніж М.М. Аркасу вдалося піти у відставку. Дев'ять років до 1895 р. Микола Миколайович обіймав посаду почесного мирового судді. У 1899 р. йому присвоїли чин статського радника, в якому він і закінчив свою службову кар'єру, що тривала 24 роки. М.М. Аркас мав урядові відзнаки: Ордени Святої Анни та Станіслава III ступеня, медалі у пам'ять російсько-турецької війни та царювання Олександра III.

Першою великою справою М.М. Аркаса, що одразу поставила його у ряди видатних діячів української культури, була опера «Катерина». Аркас, не маючи спеціальної музичної освіти, створив першу оперу на сюжет Т.Г. Шевченка. Це був не стільки творчий акт, скільки відгук справжнього патріота на потребу створення національної сцени. Микола Миколайович прекрасно усвідомлював відсутність професійного володіння композиторською технікою. Він не

М. Аркас серед самодіяльних акторів товариства «Просвіта» м. Миколаєва.
Фото 1900-х років

мав змоги звернутися до таких музичних жанрів, як симфонія. Але музика для нього була не просто хобі меломана, а засобом рішення завдань загальнонаціонального значення. Він намагався говорити з народом мовою музики у найбільш доступних для сприйняття формах – вокальному жанрі.

Оскільки М.М. Аркас не володів професійно ні основами композиції, ані аранжуванням, тому, як клавір, так і його оркестровий варіант редагувалися і готувалися за допомогою професійних музикантів. Клавір опрацював одеський музикант П.І. Молчанов. Кілька варіантів оркестровки здійснили С.І. Зельцер, миколаївський скрипаль і диригент; Ф.І. Воячек, викладач Київського музичного училища; І.В. Прибик, диригент Одеської опери. Лібрето опери «Катерина» Аркас написав сам, а для роботи над клавіром довелося залучати професійних музикантів. У цьому зв'язку виникає питання, наскільки «Катерина» була наслідком самостійної роботи композитора? Фахівці відповідають однозначно: «загальний план твору, його тематична побудова, його яскраві мелодії, народний колорит музики – все це продукт творчої фантазії композитора» [10]. У свою чергу зазначимо, що вимір патріотичний значно превалює над виміром професійним. М.М. Аркас цілком свідомо йшов на створення дорогого проекту загальнонаціонального масштабу. І дійсно, він створив культову для свого часу оперу.

Працювати далі у тому ж жанрі М.М. Аркас більш не мав змоги. Інсульт позбавив повноцінної діяльності праву руку. До того ж початок ХХ ст. ознаменувався потребою у популярних історичних виданнях для народу. М.С. Грушевський працював над таким виданням і шукав кошти на його видання.

Задуми написати власну історію України у М.М. Аркаса спочатку були дуже скромними. Бажалося написати книжку для домашніх потреб, а саме для навчання онука Миколи. Проте ситуація вийшла з-під контролю. Аркас настільки захопився своїм новим заняттям, що з головою занурився у роботу.

Додамо лише, що для видання своєї «Історії», Аркас взяв кредит у 10000 руб., яку родина потім виплачувала до 1911 року. Редактором книги став В.М. Доманицький.

Пристаючи до написання своєї праці, М.М. Аркас не мав ніякого професійного досвіду наукової діяльності. Ним не було написано

жодної статті, не підготовлено жодної публікації. Природознавчо-науковий профіль його освіти обумовив відсутність асоціативного історичного поля, що перешкоджало наявності необхідної логіки для порівняльно-історичного аналізу. Уявлення автора про періодизацію історії і про інтерпретацію тих чи інших фактів носять яскраво виражений особистісний, емоційний характер.

«Історія України-Русі» охоплює історичний простір з VI–IV ст. до н.е. по 1907 р. Автор поділяє його на 9 самостійних періодів:

Скіфо-сарматський
Київський (до 1170 р.)
Галицький (1087-1340)
Литовський (1320-1501)
Польський (1501-1647)
Гетьманський (1647-1663)
Руїна (1663-1687)
Московський (1687-1764)

Україна під владою Російської та Австрійської держав (1764-1907).

У періодизації Аркаса відсутній розділ про первісний лад, що наштовхує на думку про те, що автор або був переконаний у гіпотезі щодо автохтонності українського населення, або не мав достатньої кількості матеріалу для висвітлення цієї доби.

Своєрідність хронології аркасівської «Історії» полягає у чітко окреслених датах (Польська доба – 1501-1647), тоді як у інших істориків періоди округляються століттями. Основою методології стало розглядання процесів, які мали свій початок і завершення у даному періоді, а критеріями стали факти, які свідчили про стабільність існування суспільства і державного устрою. Так, наприклад, Аркас обмежив рамки Київської доби 1169 роком, коли Київ було зруйновано Суздальською армією Андрія Боголюбського, професійні ж історики (М. Грушевський, О. Єфименко та ін.) бачили кінець цього періоду у 1240 р., коли його зруйнували татари. Проте всі професіонали говорять про те, що після суздальського розгрому київський престол був символом першості удільних князів і володіння ним у політичному розумінні не було функціональним. Тобто Київська Русь для Аркаса вже перестала бути державним утворенням. Цим критерієм Аркас користувався у своїй роботі.

Друга особливість подання матеріалу у роботі – гіпертрофічна персоніфікація, з докладними

біографіями, психологічними і літературними портретами політичних і духовних лідерів, з якими автор пов'язує вітчизняну історію.

Усі сучасники-рецензенти відзначали наявність у роботі інтуїтивної внутрішньої логіки, проте, на наш погляд, автор користувався лише початками порівняльно-історичного аналізу. У книжці багато легенд і міфів, які викладаються прямо – без висвітлення суперечливих фактів і подій, що сильно деформують відомі легенди і бувальщини. Хоча, з іншого боку, такий підхід цілком відповідав неоромантичному напрямку тодішньої історіографії, що був досить поширеним в Європі. Окрім того, в умовах незадовільного стану української й історичної самосвідомості, саме він міг мати позитивний творчий вплив. Тому Аркас, можливо, зумисне йде шляхом міфотворення, щоб у такий спосіб прокласти місток між свідомістю людності певної доби і своїми сучасниками. Така сама тенденція, до речі, спостерігалася у творчому доробку одного з рецензентів Аркаса, а саме В.К. Липинського.

Істотним методологічним упущенням, на наш погляд, є повна відсутність економічної історії: розвитку ремесел, сільського господарства, промислів, промисловості, форм земельної власності і фінансів. Проте, слабка зовнішня логіка викладення, з горою компенсувалася авторською інтуїцією й емоційністю тексту. «Історія» Аркаса стала культовою книжкою, тобто самостійним об'єктом історичного вивчення. Він попав у саму точку! Те, що народ хотів і жадав читати – він прочитав!

Це сталося тому, що вся тривала історія української нації наскрізь трагічна. Вона складалася таким чином, що народ доріс до прямої постановки питання: «Хто ми, чії ми нащадки?» На побутовому рівні етнічна індивідуальність, не дивлячись на тотальну асиміляційну політику імперської Росії, існувала, але ніхто її у популярну концепцію не

оформляв. Аркас перший це зробив і залишився в історії України.

М.М. Аркас в «Історії України-Русі» постійно закидає читачу думку, що українське суспільство історично готове жити в умовах широкої демократії, індивідуальної свободи особистості, але для цього необхідні всі умови і атрибути незалежної держави. Історик справедливо стверджував, що конституція 1710 р. Пилипа Орлика була праобразом всіх демократичних конституцій західних демократій, що виникли наприкінці XVIII – початку XIX ст. Аркас у подробицях не затримувався на механізмі протизаг між окремими гілками влади у Конституції, але відзначав наявність основних правових демократичних принципів: рівність всіх перед законом, верховність закону, все що дозволено законом, те не заборонено суб'єкту правовідносин.

Історика неможливо звинуватити у тому, що він свій правовий ідеал, який лежав у площині Американської Конституції Томаса Джефферсона, механічно переносив на український історичний ґрунт. Це був талановитий прийом переконаного патріота, ліберала, який всіма своїми силами намагався прискорити процес формування національної самосвідомості і надбання народом своєї національної ідеї.

Який же аспект переважає в «Історії України-Русі» М.М. Аркаса, професійний чи патріотичний?

Майже всі рецензенти висували значну кількість конкретних зауважень, щодо періодизації подій, висвітлення окремих сюжетів, прямих похибок методики використання джерел, ілюстрацій тощо. З іншого боку, це була перша загальна і популярна українська історія, розрахована на широкі верстви українства. Її значення має бути поставлено у площину розвитку національно-визвольного руху, у боротьбу за українську ідею, піднесення національної самосвідомості найширших верст народу.

М. Аркас з онуком Миколаєм

Підсумовуючи, зазначимо, що вимір патріотичний значно перевищував у творчому доробку М.М. Аркаса вимір професійний. Значення опери «Катерина» полягає не в її музичних достоїнствах, а в ідейному змісті самої її сутності. «Катерина» була не стільки явищем української музики, скільки втіленням патріотичних ідей Аркаса та засобом боротьби за українську справу. Книга «Історія України-Русі», з точки зору історіографії, була проста і невибаглива:

дати широким верствам українського населення загальний популярний нарис національної історії і тим пробудити у них почуття українства, долучити до боротьби за втілення української ідеї. Книга М.М. Аркаса, з огляду на це, не могла і не була видатним явищем української історіографії. Вона стала цеглиною у духовних підвалинах буття українського народу, який прагнув на початку ХХ ст. набути спільну історичну пам'ять.

Джерела та література

1. Кауфман Л. М.М. Аркас. Нарис про життя і творчість / Л.С. Кауфман. – К.: Держ. вид.образотв. мист., 1958.

2. Сарбей В.Г. М.М. Аркас і його «Історія України-Русі» / В.Г. Сарбей // УІЖ. – 1991. – №5. – С.89-95.

3. Ульяновський В. Микола Аркас, «Історія України-Русі» і Михайло Грушевський / В. Ульяновський // Історія, історіографія, джерелознавство: історичний збірник. – К., 1996. – С.17-25.

4. Шкварець В.П. Микола Миколайович Аркас. Життя, творчість, діяльність / В.П. Шкварець. – Миколаїв-Одеса, 2002.

5. «Історія України-Русі» у листуванні Миколи Аркаса з Василем Доманицьким. 1906-1909 рр. / Упорядкування, вступ та коментарі І. Старовойтенко. – К.: «Темпора», 2009.

6. Андріяш В.І. Внесок М.М. Аркаса у розвиток суспільно-політичної думки України: автореф. дис... к.політ.н.: 23.00.01 «Теорія та історія політичної науки» / Вікторія Іванівна Андріяш. –

Миколаїв, 2004; Березовська Т.В. Рід Аркасів: про-сопографічний портрет на історичному тлі доби: дис... к.і.н.: 07.00.01 / Тетяна Всеволодівна Березовська. – Одеса, 2004; Шарата Н.Г. Педагогічні ідеї та просвітницька діяльність М.М. Аркаса: дис... к.пед.н.: 13.00.01 / Наталя Григорівна Шарата. – Кіровоград, 2009.

7. Аркас З. Описание Ираклийского полуострова и древностей его. История Херсонеса / З.А. Аркас. – Николаев, 1879.

8. Лист С.П. Аркас до сина Миколи в Одесу // Фонди Миколаївського обласного краєзнавчого музею. – Д-9952.

9. Щоденник М.М. Аркаса за 1875 рік // Фонди Миколаївсько обласного краєзнавчого музею. – Д-8882.

10. Авраменко С.М. Національні основи опери М.М. Аркаса «Катерина» / С.М. Авраменко // Джерела духовності. Науково-практична конференція до 140-річчя М.М. Аркаса. – Миколаїв, 1993. – С.14-17.

Татьяна Березовская

Николай Аркас у измерении между профессионализмом и патриотизмом

В статье рассматривается проблема соотношения в творческом наследии Н.Н. Аркаса, композитора, историка и общественного деятеля, профессионализма и патриотизма. Анализируется жизнедеятельность Н.Н. Аркаса и выявляются основные компоненты, что способствовали формированию его духовного космоса и становлению у представителя греческого рода украинского менталитета.

Ключевые слова: композитор, историк, опера, профессионализм, патриотизм, мировоззрение, семейные отношения, частная жизнь, общественная деятельность.

Tatiana Berezovska

M.M. ARKAS: THROUGH THE CORRELATION BETWEEN PROFESSIONAL AND PATRIOTIC

The article examines the issues of rating the professional and patriotic constituents in the creative legacy of M.M. Arkas, - the composer, historian and social activist. By researching into the life of M.M. Arkas, the author uncovers the key factors and events that influenced the formation of his spiritual cosmos and thus eventually conduced to moulding the Ukrainian mentality in a member of the Greek kinship.

Key words: composer, historian, opera, professionalism, patriotism, view of life, family relations, private life, public work.